

Verdiyeva Elnurə Müqayis qızı
Bakı Slavyan Universiteti
eli-1986@mail.ru

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “ANAMIN KİTABI” ƏSƏRİNDƏ “ANA” KONSEPTİNİN ƏSASLARI

Açar sözlər: “ana” konsepti, ana dili, milli-mədəni dəyərlər

Key words: concept “mother”, native language, national and cultural values

Ключевые слова: концепт «мать», родной язык, национально-культурные ценности

Cəlil Məmmədquluzadənin 1920-ci ildə yazdığı “Anamın kitabı” pyesini ədəbiyyat tədqiqatçılarının bir çoxu XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycanın güzgüsü hesab edirlər. Pyesin qəhrəmanları olan üç qardaş sanki o dövr Azərbaycan ziyalılarının ümumiləşdirilmiş xarakterləridir. Qardaşlardan böyüyü Rüstəm bəy Rusiyada, ortancılı Mirzə Məhəmmədəli İranda, kiçiyi Səməd Vahid isə Osmanlıda təhsil almış, bunun təsiri ilə öz danışıqlarını, davranışlarını dəyişmiş ziyalılardır. Bu mənzərənin ən gözəl təsvirini Mirzə Cəlil pyesin dördüncü səhnəsində, qardaşların onların kitabxanalarını təftiş etməyə, hökumət əleyhinə hər hansısa bir fəaliyyətlərinin olub-olmadığını yoxlamağa gələn sensor ilə söhbətinin lap başlanğıcında vermişdir. Sensor qardaşlardan özlərini təqdim etməyi istəyərkən onların cavabı belə olur:

Rüstəm bəy: Rüstəm bəy Əbdüləzimof.

Mirzə Məhəmmədəli: Mirzə Məhəmmədəli xələfi mərhum Ağa Əbdüləzim.

Səməd Vahid: Əbdüləzimzadəyi Səməd Vahid.

XX əsrin əvvəllərində Rusiya, İran və Osmanlı təhsilinin, mədəniyyətinin təsiri altında çox sayda belə ziyalımız yetişmişdi. Bu təsiri onların fəaliyyətində, yaradıcılığında, yazdığı şeirlərdə, hekayələrdə də görmək mümkündür. Tarixən Azərbaycanın qonşuluğundakı bu üç böyük imperiya ilə münasibətləri, bəzən onlardan birinin, bəzən digərinin ərazilərinə qatılması bizim ziyalıların şüurunda təsirsiz ötürməyə bilməzdi. Əslində bu təsir özünü bu gün də göstərməkdədir. Fərqli təhsilimiz bu ölkələrdə təhsil aldıkları darülfünun, mədrəsə və dərşxanələrin indi universitet adlandırılmasıdır. “Anamın kitabı” Azərbaycan ziyalısının bu vəziyyətini özündə əks etdirən şah əsərdir.

Pyesdə hər kəsi ortaq məxrəcə gətirməyə çalışan, kəsənləri barışdırmağa, dava edənləri sakitləşdirməyə cəhd edən obraz Zəhra bəyim obrazıdır. Zəhra bəyim fikirləri heç vaxt üst-üstə düşməyən, hər zaman öz mövqeyini müdafiə edib digərinin mövqeyini gözdən keçirməyə çalışan bu qardaşların anasıdır. Əslində, pyesdəki “ana” konsepti, digər çoxsaylı ədəbi əsərlərdəki “ana” konseptlərindən o qədər də fərqlənir. Pyesdə bizim qarşımıza qayğıkeş, övladını düşünən, onun yaxşılığını istəyən, bunun üçün özünü fəda etməyə hazır olan ana obrazı dayanır. Zəhra bəyim ana üçün ən böyük problem onun övladlarının bir-birindən ayrı düşməsidir. Üçüncü pərdədə ortancıl qardaş Mirzə Məhəmmədəli və kiçik qardaş Səməd Vahid kitablarını yığışdırıb evdən köçməyə hazırlaşan vaxt analarının qopardığı fəryad pyesdəki “ana” konseptinin bəlkə də bütün mahiyyətini açıb ortaya çıxarır.

Zəhra bəyim: Bala, bunu hara yığışdırırsan? (Mirzə Məhəmmədəli cavab vermir və kitablarını yığışdırır). Olmaz, olmaz! Deyəsən buradan köçmək istəyirsən? Qoymanam, qoymanam, özümü öldürürəm! (Qoltuğunu eşləyir, bayazını çıxardır). Olmaz, köçmək olmaz! Siz burda hamınız bir yerdə yazılmışsınız, ayrılı bilməzsiz; yoxsa vallah bağrım çatlar! (Üzünü çöndərir Rüstəm bəyə). Rüstəm bala, qoyma getsin. Burada hamınız bir yerdə yazılmışsınız, qoymanam ayrılırsınız.

Zəhra bəyim obrazı bir növ “Ana bala ucundan canını oda yaxar” (1, 71) atalar sözündəki “ana” konseptinin bariz nümunəsidir. Ana ortancıl oğlu Mirzə Məhəmmədəliyə dediyi sözlərə bənzər sözləri kiçik oğlu Səməd Vahidə də ünvanlayır.

Zəhra bəyim: (Səməd Vahidə). Səməd, bala, sən nə qayırırsan? Niyə bunları yığışdırırsan? Yoxsa sən də köçmək istəyirsən? Buy, evim yıxıldı! Aman allah, mənim başıma kül ələnsin! Allah, məni öldür, öldür, öldür! (Ağlaya-ağlaya girir içəri).

Yenə eyni qayğıkeşlik, övladı üçün keçirdiyi həyəcan, övladını qardaşlarından ayrı düşməyə qoymamaq istəyi. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bütün bunlar bədii əsərlərdə rast gəldiyimiz “ana” konseptlərinin hamısının demək olar ki, ümumi xüsusiyyətləridir. Bəs “Anamın kitabı” pyesindəki “ana” konseptini digər bədii əsərlərdəki oxşar konseptlərdən fərqləndirən cəhət nədir?

Mirzə Cəlil böyük ustalılıqla tamam fərqli konseptlər olan “ana” və “vətən” konseptlərini sanki bir “ana” konseptinin içinə sığışdırıb bilib. Fərqli ölkələrdə təhsil alıb vətənə dönən, aldıkları təhsilin təsiri ilə bir-birlərindən “qopmuş”, mənən və ruhən ayrılmış vətən övladları. Onlar artıq bir-birini anlamırlar, sözün

birbaşa mənasında başa düşməzlər, biri rus, biri fars dilində, biri Anadolu türkcəsində danışır. Yazıçı ananın vasitəsilə əslində, vətənin dili olarsa bu zayalılara demək istədiklərini, deyə biləcəklərini çatdırır.

Pyesin ikinci pərdəsində Rüstəm bəyin otağında hər üç qardaşın üzv olduğu xeyriyyə cəmiyyətinin toplantısı keçirilir. Diqqətlə baxarsaq, bu xeyriyyə cəmiyyətinin o vaxtkı Azərbaycan cəmiyyətinin xırda maketi olduğunu görürük. Bir-birini anlama bilməyən insanlar bir təşkilatı və nəhayətdə bir ölkəni necə idarə edə bilirlər? Xeyriyyə cəmiyyətinin toplantısındakı nitqlərə diqqət etmək kifayətdir ki, bütün bu fikir ayrılıqlarının mənbəyi ortaya çıxsın.

Rusiyada təhsil almış böyük qardaş Rüstəm bəyin çıxışından:

Rüstəm bəy: Həzrat, il hesabı barəsində keçən zasedaniyada bir qədər raznoreçiya oldu... Zakon bu sluçayları tamamən predusmatret eləyibdir. Əgər raznoreçiyə elə bir sluçayda oldu ki, onu mədaxil cərgəsində olan punktlar düz gətirmədi, o vədə smetni statyaları o qədər sokratit edirlər ki, il axırında hesab düz gəlir.

İranda təhsil almış ortancıl qardaş Mirzə Məhəmmədəlinin çıxışından:

Mirzə Məhəmmədəli: Əhval ki, kövkəblərə ariz ola, haman övzədə ki, bir-birinə nisbətləri var, əz on cümlə haman əhvəldir ki, qəmər şəmsə ariz ola və bir surətdə ki, qəmər bir kəsif cinsdir və afitabdan kəsbi-nur eləyir və çün...

İstanbulda təhsil alan kiçik qardaş Səməd Vahidin yaxın dostu Hüseyn Şahidin dedikləri:

Hüseyn Şahid: Möhtərəm əzayi-əncümən həzrətlərinə öz ixlasımı təqdim edib, mətləbin ən ibtidasından bir şəmmə izahat verməyi fərz və qərz bilib, iltimas ediyorum, əfəndim. Arkadaşlar, şimdi həpimiz tanrımızın buyruğu ilə işlə göyümüzə torpağa borcunu ödəməkdən qaçacaq tək bir kişi olmaz; onu hay cift sürərkən tər olaraq əlimizdən dökmüşüz, yetər!...

Pyesin bir başqa qəhrəmanı üç qardaşın tək bacısı Gülbahardır. Gülbahar həmişə anasının yanındadır, anası ilə eyni xasiyyətdədir, qardaşlarının hamısını sevir, onların bir-birindən ayrı düşməsinə istəmir. Qardaşlarının analarına münasibəti də Gülbaharı narahat edir. Bu münasibəti isə aşağıdakı nümunələrdə bariz şəkildə görmək olar:

1. *Mirzə Məhəmmədəli: Ana, sən allah, sən də əl götür bizdən!*

2. *Rüstəm bəy (acıqlı). Eh, ana, sən allah, əl çək!*

3. *İçəri qapıdan Zəhra bəyim görsənir.*

Rüstəm bəy və Mirzə Məhəmmədəli (ikisi də əllərini qalxıb birdən): Ana, dayan, hələ gəlmə, söz danışırıq.

Zəhra bəyim yox olur.

Zəhra bəyimin övladlarına münasibəti haqqında isə elə tək-cə aşağıdakı bir cümlə hər şeyi deyir:

Zəhra bəyim: Sizə gələndə qada-bala mənə gəlsin, ay balalarım, savaşımayın!

Əslində, ana ilə övlad arasındakı buna bənzər dialoqlara, münasibətlərə digər ölkələrin yazarlarının əsərlərində də çox rast gəlinir. Məsələn, məşhur rus yazıçısı Leonid Andreyevin “Yeddi məhbusun hekayəsi” povestində əsərin qəhrəmanlarından biri olan və nazirə sui-qəsd hazırladığına görə həbsxanaya salınaraq haqqında çıxarılan ölüm hökmünün icrasını gözləyən Vasili Kaşirin ilə ona son dəfə baş çəkməyə gələn anası arasındakı dialoq “Anamın kitabı”ndakı ana-oğul münasibətlərini çox xatırladır:

- *Anacan, gərək heç gəlməyəydin. İndi həm özünü üzəcəksən, həm də mənə.*

- *Belə niyə deyirsən, Vasya?! Axı niyə belə elədin?! Tanrım!*

Qarı göz yaşlarını qara yun dəsmalının ucu ilə silə-silə ağlayırdı. O da, qardaşları da cahil analarının üstünə qışqırmağa adət elədirlərindən Vasili dayanıb əsə-əsə hirslə dedi:

- *Bilirdim! Bilirdim ki, elə belə də olacaq! Sən axı heç nə anlamırsan, anacan! Heç nə! (2, 250)*

Qeyd etmək gərəkdir ki, rus ədəbiyyatında ana-övlad arasındakı buna bənzər münasibətlərə tez-tez rast gəlinəndə də, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün “Anamın kitabı”ndakı ana-övlad münasibətləri o dövr nəsrimiz üçün yeni bir şey idi. “Ana haqqı – Tanrı haqqı” (3, 1012) – Azərbaycan mental düşüncəsində anaya münasibəti formalaşdıran doqmalardan biri bu atalar məsələmizdə öz aydın əksini tapıb. Amma Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı”nın qəhrəmanı olan üç qardaş məhz öz köklərindən uzaq düşmüş, mental özəlliklərini itirmiş xarakterlərdir. “...Qardaşlar arasında yad mədəniyyətin təsiri o qədər güclüdür ki, onlar bir yerə gələ bilmir, bir-birindən küsüb hərəsi bir tərəfə gedir. Burada söhbət hansısa obrazın dilindəki alımlardan və məişət zəminindəki hansısa qarşıdurmadan deyil, onların əqidəcə milli ruhdan və onun məğzində dayanan ana dilində uzaq düşməsindədir” (4, 43).

Pyesin süjet xəttinin kuliminasiya nöqtəsi dördüncü pərdədir. Bu pərdədə ananın əlində gəzdirdiyi, qardaşlar savaşırkən həmişə onlara tərəf uzatdığı kitabın sirri açılır:

Zəhra bəyim: Qızım, bu kitabı al saxla yanında. Qardaşların yola getməyində kitabın bir yerində atanın yazısı var, - öz əlinən yazıb, - onu axtar tap, ver qardaşların oxusun. Onu oxusalar, daxı

savaşmazlar...

Bəs görəsən bu kitabda – “Anamın kitabı”nda nə yazılıb ki, o savaşan qardaşları barışdırmağa qadirdir? Kitabda onların ataları dörd övladının doğulduğu, Zəhra bəyim ananın “canından dörd parçanın qopduğu” tarixləri qeyd edir və ən sonda yazır:

Mən etiqad edirəm ki, mənim balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın ətrafında gərək dolanalar; çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdamül-həyat əziyyət edəcək, nə qədər canında nəfəs var, peşiman olacaq.

Amma qardaşlar bu həqiqəti çox gec başa düşürlər. Gülbahar atasının yazdıqlarını oxuyub bitirəndən sonra həm Rüstəm bəy, həm Mirzə Məhəmmədəli, həm də Səməd Vahid analarına tərəf atılırlar. Ancaq analarını əlləri soyumuş və can üstə görürlər. Mirzə Məhəmmədəli anasının başının üstündə dayanıb fatihə surəsini oxumağa başlayır. Beləcə sağ ikən öz övladlarını bir yerə gətirməyi bacarmayan ana, ölümü ilə buna nail olmuş olur.

Ədəbiyyat:

1. Atalar sözü. (İkinci nəşri). Toplayanı, tərtib edəni və nəşrə hazırlayanı Əbülqasım Hüseynzadə. Bakı: Yazıçı, 1982, səh. 336 səh.
2. Leonid Andreyev. Uçuş. Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2017, 320 səh.
3. Atalar sözü – ağlın gözü. Bakı: Elm, 2012, 1216 səh.
4. N.H.Hacıyeva. C.Məmmədquluzadənin müstəqillik dövrü ədəbi yaradıcılığında dil məsələləri. Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. N-2, 2011, səh. 40-46.

Basics of the concept of “mother” in “My mother’s book” by Jalil Mammadguluzadeh Summary

The article is dedicated to the analysis of the concept of “mother” in Jalil Mammadguluzadeh’s play “My mother’s book”. “Mother” concept is included to the research from different angles – in the frame of various aspects, such as mother-child relationships, national language, uniqueness of national mind, exploring the impact of different cultures on our national culture. Besides this, by giving examples common features of the character of “mother” in “My mother’s book” with similar characters from different national literatures are revealed.

Additionally, literary devices constituting the core of the concept of “mother”, dragging it to the center of the book, attracting reader’s attention are discussed.

Основы концепта «мать» в произведении Джалила Мамедкулизаде «Книга моей матери» Резюме

Статья посвящена исследованию концепта «мать» в пьесе Джалила Мамедкулизаде «Книга моей матери». Концепт «мать» исследуется с различных ракурсах, таких как влияния отношений матери и ребенка, национального языка, своеобразия национального мышления, различных культур на нашу национальную культуру. Кроме того, на основе примеров выявляются общие сходства образа «матери» в пьесе «Книга моей матери», с аналогичными образами в других национальных литератур.

В статье также рассматриваются художественные приемы, которые составляют основу концепта «мать», ставят его в центр произведения и концентрируют на нем внимание читателя.

Rəyçi: f.f.d. N.R.Vəli